

ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРУ АНТИУТОПІЇ

Деменко П. В.

аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID 0009–0007–2058–2094

У статті досліджуються етапи становлення жанру антиутопії у контексті світового літературного процесу. Антиутопія, що представляє собою модель прогнозування майбутнього, особливо гостро реагує на проблеми і виклики сучасності, проєктуючи їх на уявні суспільства майбутнього. Завдяки цьому вона набуває особливої популярності в сучасному літературному дискурсі, привертає увагу все більшої кількості дослідників.

У результаті аналізу встановлені три стадії розвитку жанру. Перший етап охоплює першу половину ХХ століття і характеризується оформленням основних жанрових рис. Зокрема важливими ознаками, що властиві цьому жанру, є наявність закритого, лінійного простору, футуристичність і прогностичний характер антиутопічних творів, конфлікт між сильною особистістю і репресивним апаратом тоталітарної держави або уніфікованим, механізованим суспільством. В антиутопіях другого періоду, а це друга половина ХХ століття, прослідковуємо розширення проблематики, розмаїття нових художньо-стильових та композиційних прийомів, а також набуття ознак інших жанрів. Третій період — це 20-ті роки ХХІ століття, характеризується багатовекторністю розвитку, процесами жанрової дифузії і конвергенції, що спричинило появу великої кількості жанрових різновидів. Творам властиві пародійність, гротескність, порушення жанрових канонів. Антиутопію цього періоду розглядаємо як мета-жанр, що дозволяє нам виявляти різні жанрові варіанти антиутопії.

Ключові слова: антиутопія, метажанр, жанр, жанрова еволюція, види антиутопії.

EVOLUTION OF THE DYSTOPIAN GENRE

Demenko P.

Postgraduate student,

Odesa I. I. Mechnikov National University

The article examines the stages of the formation of the genre of dystopia in the context of the world literary process. Dystopia, which is a model of forecasting the future, reacts particularly acutely to the problems and challenges of modernity, projecting them onto imaginary societies of the future. Thanks to this, it gains special popularity in modern literary discourse, attracts the attention of more and more readers.

As a result of the analysis, three stages of the development of the genre were established. The first stage covers the first half of the 20th century and is characterized by the design of the main genre features. In particular, the important features characteristic of this genre are the presence of a closed, linear space, the futuristic and prognostic nature of dystopian works, the conflict between a strong personality and the repressive apparatus of a totalitarian state or a unified, mechanized society. In the dystopias of the second period, which is the second half of the 20th century, we trace the expansion of issues, the variety of new artistic stylistic and compositional techniques, as well as the acquisition of features of other genres. The third period is the 20s of the 19th century, characterized by multi-vector development, processes of genre diffusion and convergence, which caused the appearance of a large number of genre varieties. The works are characterized by parody, grotesqueness, and violation of genre canons. We consider the dystopia of this period as a metagenre, which allows us to identify different genre variants of dystopia.

Key words: *dystopia, metagenre, genre, genre evolution, types of dystopia.*

Вступ. ХХ століття справедливо вважається часом потрясінь, війн, революцій та соціальних змін, від розпаду імперій до появи нових тоталітарних держав, появи роботів, штучного інтелекту, техногенної ситуації — все це досить своєрідно і критично відображає антиутопічна література, яка, на думку багатьох дослідників, стає провідним жанром цього століття. Антиутопія, яка за однією з версій постала з утопії, дає змогу критично переосмислити моделювання суспільних утопій, засумніватися у доцільності та можливості побудови візрцевого майбутнього людства. Найвідоміші твори-антиутопії — «Ми» Є. Замятіна (1920), «Прекрасний новий світ» О. Гакслі (1932), «1984» Дж. Орвелла (1948). Характерні антиутопічні жанрові мотиви чітко артикуються в романах «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері (1953) і «Механічний апельсин» Е. Бьорджесса (1953) та ін. В українській літературі у жанрі антиутопії написані «Сонячна машина» В. Винниченка (1928), «Дефіляда в Москві» В. Кожелянка (2000), «Рівне/Ровно» О. Ірванця (2002), «Стовпотворіння» П. Загребельного (2004), «Цінь хуань гонь» Г. Тарасюк (2008), «Труба» А. Крима (2010), «Час смертохристів» Ю. Щербака (2011), «Помирає» Т. Антиповича (2016), «Маша, або Четвертий рейх» Я. Мельника (2013), «Довгі часи» В. Рафеєнка (2017) та ін. Звичайно, що цей ряд можна продовжувати, однак спробуємо прослідкувати еволюцію антиутопії у ХХ столітті та виокремити її особливості вже у наш час — у ХХІ столітті.

Твори-антиутопії слід сприймати як «гірку пігулку для профілактики суспільних захворювань» (Синьоок, 2024), — справедливо

зазначає Т. Синьоок. Тож, що і як зображують антиутопії, як еволюціонують та трансформуються, — відповідь на ці питання й є **метою** нашої статті.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети були використані історико-літературний метод для виокремлення основних етапів розвитку жанру, культурно-історичний метод для дослідження впливу соціально-культурного контексту на еволюцію жанру антиутопії, соціальних вад як каталізатора розвитку жанрової системи, типологічний метод, що забезпечує вироблення сталих ознак для визначення жанрового канону, виокремлення жанрових різновидів антиутопії, а також структурний метод для виділення основних елементів жанрової системи антиутопії.

Результати і обговорення. Найвідоміші антиутопічні твори з'являються у 20–40-х роках ХХ століття, до речі, В. Винниченко своєю «Сонячною машиною» вводить українську літературу у цей світовий контекст, адже твір написано саме у цей період. Саме цей час будемо вважати першим етапом створення антиутопічних творів, тобто першу половину ХХ століття. Що характерно для антиутопічних творів цього періоду? Загальною рисою антиутопій є означено просторовий опис, це, як правило, тоталітарна держава, яка відгороджена від іншого світу стіною. Ця відокремленість не лише є абсурдною, але вона ще й вказує на справжнє або уявне рабство людини. У такому тоталітарному світі людина відчуває себе знеособленою, тому показано процес деперсоніфікації, де «один мислить, як усі, а всі — як один». Цілком закономірним є протистояння самотнього бунтаря або колективу однодумців тоталітарній державі, панівній ідеології соціуму, яке завершується смертю героя чи нівелюванням його особистості. Єдиною зброєю проти тоталітаризму є любов, але вона не в силі його побороти. Цю приреченість і безсилля героя-бунтівника часто підкреслюють яскраві пейзажі, однак слід відзначити, що в багатьох антиутопічних творах вони загалом відсутні. Відчуття приреченості підсилюється часто проблемою вибору. Наприклад, Дж. Орвелл порушив проблему вибору між коханням і вірністю партії, О. Гакслі ставить Джона-дикуна перед вибором: чи залишитися дикуном для оточення й людиною для себе, чи перетворитися на ерзац особистості й жити в наркотичному спокої, Р. Бредбері ставить героя перед вибором — бути остаточно поглиненим культурою споживання і жити доцільним життям, позбавленим

прекрасного, або вийти за межі своєї зони комфорту і стати на шляху духовного відновлення, протистояння масовій культурі, Д-503 в романі Є. Замятіна «Ми» має вибрати — залишитися слухняним гвинтиком в механізмі держави або прагнути до духовної та фізичної свободи.

Хронотоп у антиутопічних творах подано як замкнений лінійний простір, де нівелюються послідовні зв'язки між минулим, сьогоденням і майбутнім, тому життя особистості ніяке і нікчемне, однотипне і безподієве, але найважливіше, що суспільство нав'язує саме такий спосіб життя.

Наступною досить сталою рисою антиутопій, яка характерна і сучасним антиутопіям, можна вважати футуристичність та прогностичність, тобто це сценарій майбутнього, передбачення та загорога одночасно.

Стосовно минулого, то часто, хоча не завжди, виокремлюються подія чи кілька подій, що докорінно змінюють життя всього суспільства. Наприклад, життєвому ладу, описаному в романі «1984», передує громадянська війна у Великобританії, що згодом переростає в Третю світову війну, після якої формуються основні наддержави: Океанія, Євразія та Остазія. В романі «Чудовий новий світ» «перебудова» настає після випуску автомобіля Ford Model T приблизно в 1907 році, і це призводить до формування споживацького культу. В романі В. Голдінга «Володар мух» передумовою подій стає падіння літака, внаслідок чого діти залишаються одні на безлюдному острові. В романі Бредбері «451 градус за Фаренгейтом» зміна суспільства відбувається поступово, через поступове поглинання свідомості громадян елементами масової культури.

Щодо композиційної будови антиутопічних творів, то часто вони подані у формі щоденника чи нотаток персонажа, оповідь переважно ведеться від першої особи, а гіперболізація й засоби сатири при описі влади передають авторське ставлення до неї. Дослідники також виділяють жанр бестіарної антиутопії, яку визначають як алегоричний твір про життя тварин в антиутопічному соціумі, в якому легко можна впізнати як риси простору життя людини, так і типові людські характеристики. Отже, можна констатувати, що у першій половині ХХ століття антиутопія оформлюється як самостійний жанр зі сталим комплексом рис та ознак, які дають право на визначення твору саме як антиутопічного.

Другу половину XX століття можна вважати наступним етапом розвитку антиутопії, при чому в різних національних літературах цей час буде коливатися в межах певного десятиліття. Це час, коли антиутопія залучає до свого арсеналу художньо-стильових та композиційних прийомів, ознак, рис характеристики інших жанрів (Е. Берджес «Механічний апельсин», М. Етвуд «Оповідь служниці», Л. Лоурі «Хранитель») аналізуючи жанрові різновиди антиутопії другої половини XX століття в англо-американській літературі, Л. Саргент виділяє твори гротескно-сатиричного, філософсько-психологічного та інтелектуально-іронічного напрямів (Sargent, 1981: 58). Історичний, соціальний, інтелектуальний розвиток людства у цей час знаходить художнє втілення в антиутопічних творах. Якщо антиутопії першого періоду переносили події у найближче майбутнє, то для різних жанрових підвидів антиутопії другого періоду, які зустрічаються в англійській та українській літературах, з'являються такі характеристики, як ахронія (відсутність часу) або ухронія (юкроніка). Це антиутопії з певним неісторичним темарієм, вилученим з діахронічного процесу і зупиненим для стереоскопічного розгляду змодельованої автором псевдореальності. Тобто констатуємо, що часова невизначеність, моделювання реальності, яка не є такою насправді, неісторичність, непередбачуваний вплив науково-технічного прогресу, не прогнозованість розвитку — це характерні риси антиутопічних творів другої половини XX століття.

Крім того, за спостереженням Л. Саргента, до другої половини XX століття переважала соціальна антиутопія, але після Другої світової війни в англо-американській літературі з'явилися 39 романів, створених у жанрі утопії, і 199 жанрових різновидів антиутопії (Sargent, 1981: 58). Як бачимо, ситуація суттєво змінюється, антиутопія набуває популярності та поширення, тому дослідниками визначається їхня гротескно-сатирична, філософсько-психологічна та інтелектуально-іронічна спрямованість, тобто можемо цілком справедливо говорити про розширення тематичної та композиційно-структурної, художньо-стильової парадигми антиутопії. На цю особливість антиутопії ми вказували в нашій попередній розвідці: «Якщо у першій половині XX століття антиутопічні твори в гостро сатиричній манері висміювали певні політичні устрої, то розвиток науково-технічного прогресу, машинізація і комп'ютеризація, цифровізація, урбанізація, вплив на довкілля, війни і терор породжують створення нових

моделей антиутопій: екологічної, технологічної, політичної» (Деменко, 2024).

Наступним, третім етапом розвитку антиутопії можна вважати сучасність, тобто 20-ті роки XXI століття. (К. Ісігуро «Не відпускай мене», С. Коллінз «Голодні ігри», Т. Антипович «Хронос»). Тут думки науковців стосовно розвитку жанру антиутопії розділилися, можна сказати, до діаметрально протилежних: від прогнозування смерті жанру до появи надзвичайно великої кількості моделей прогнозування майбутнього; жанр антиутопії «викристалізувався і вичерпався повністю», тому сучасна антиутопія все частіше виступає не як самостійний жанр, а тяжіє до взаємодії з іншими жанрами, до самопародіювання, де елементи жанрової матриці відображаються ще точніше і конкретніше. Так у сучасних дослідженнях фігурує поняття «антиантиутопія» («постантиутопія»). Саме нова антиутопія (постантиутопія) практикує пародію на саму себе, тобто на антиутопію. Усі компоненти антиутопічної жанрової матриці іноді відображаються навіть скрупульозніше, ніж в класичній антиутопії (Мощна, 2009: 360–369). Критикуючи передчасність і помилковість твердження про смерть жанру антиутопії, Ю. Жаданов зазначає, що в літературу прийшла велика кількість нових варіантів бачення майбутнього людства — практопія, ектопія, посткіберпанк, таймпанк, соціальна фантастика (Жаданов, 2010: 28). Вищезазначені думки науковців якраз ілюструють широке різноманіття і різновекторність підходів до визначення жанру антиутопії, перспектив розвитку жанру, ролі та значення антиутопії у загальнолітературному процесі. Враховуючи прогностичний характер жанру та його чітку жанрову матрицю, можемо припустити, що доречно у наш час послуговуватися поняттям метажанру для характеристики антиутопії. Під метажанром розуміється загальна художня структура для групи текстів, яка обумовлена єдиним предметом зображення. Виходячи з визначення констатуємо, що значна група досить різножанрових та різнопланових текстів може бути об'єднана поняттям метажанру, що забезпечує варіативність та можливість виокремлення різних варіантів метаутопії, адже метажанр базується не на протиставленні утопічних/антиутопічних рис, а на їхньому поєднанні, репрезентації в межах одного тексту. Сучасні дослідники антиутопії, наприклад, Г. Сиваченко, А. Аністратенко, все частіше визначають останню як метажанр, що є справедливим. Зокрема А. Аністратенко аналізує антиутопічні твори в контексті альтернативної історії.

Дослідники розрізняють жанрові різновиди та варіанти метаутопій, враховуючи соціально-історичні причини та умови розвитку суспільства, характер комбінування утопічних/антиутопічних рис, а саме: роман-пародія, роман-метафора, роман-енциклопедія, роман-детектив, практопія, екоутопія, антиантиутопія, постантиутопія, антиутопія «темного майбутнього», есхатологічна антиутопія, постапокаліптична антиутопія, бестіарна антиутопія, кіберпанк, посткіберпанк, таймпанк, соціальна фантастика. Таке жанрове розмаїття антиутопічних творів дає можливість стверджувати, що відбувається розхитування та руйнація матриці жанру антиутопії, що є свідченням порушення жанрового канону, з іншого боку, таке розхитування канону породжує дифузні та конвергенційні зміни жанру, що сприяє поширенню антиутопічних текстів серед масового читача, тому зміни у жанровій природі антиутопії, дозволимо собі зробити таке припущення, будуть сприяти розвитку антиутопії, а не її смерті.

Висновки. Дослідивши еволюцію жанру антиутопії, яка бере свої витoki з утопії, констатуємо, що три етапи жанрового розвитку — поява, становлення, метажанровість — дають можливість визначення останньої як жанру, який супроводжує історичний і суспільний розвиток. Антиутопія ілюструє в художній формі технологічний і інтелектуальний прогрес, який може мати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток людства. Сучасна антиутопія як метажанр залишається твором прогностичного та футуристичного характеру, однак прогнозована реальність часто здається не такою вже й віддаленою та фантастично неможливою, як в антиутопіях першої половини ХХ століття. Сучасні літературні твори, поєднуючи не лише елементи утопічного й антиутопічного, а й інших жанрових різновидів, витворюють нові жанрові варіації, сюжети і мотиви яких будуть визначатися реаліями технічного розвитку суспільства, поширенням штучного інтелекту, клонуванням людей, появою роботів, які наслідують людину, відсутністю живого спілкування тощо. Перспективи подальших досліджень антиутопічної літератури вбачаємо у дослідженні запропонованих моделей реальної дійсності, представленої в тому чи іншому антиутопічному творі.

Список літератури

Деменко П. В. Жанр антиутопії в контексті сучасних літературознавчих досліджень. *The latest development trends in philological science and education* (February

7–8, 2024. Riga, the Republic of Latvia) : International scientific conference. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. 228 p. DOI <https://doi.org/10.30525/978–9934–26–404–7–5>. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/433/11557/24234–1?inline=1>

Жаданов Ю. А. Антиутопии второй половины XX века: творческий поиск новых перспектив жанра. Вестник СевНТУ : сб. науч. тр. Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2010. Вып. 102: Филология. С. 26–31.

Мощна І. Час і простір в антиутопічних романах Борислава Пекича. *Компаративні дослідження слов'янських мов і культур*. 2009. Вип. 10. С. 360–369. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=kdsm_2009_10_59

Синьоок Т. Українська антиутопія. Жанр-профілактика суспільних захворювань. URL : <https://blog.yakaboo.ua/zhanr-profilaktyka-suspilnykh-zakhvoryuvan/> (дата звернення: 01.07.24).

Sargent L. Eutopias and Distopias in Science Fiction: 1950–1975. *America as Utopia*. New York, 1981. P. 54–70.

References

Demenko, P. V. (2024, March 18). Dystopian genre in the context of modern literary studies. Publishing House “Baltija Publishing.” DOI <https://doi.org/10.30525/978–9934–26–404–7–5> URL : <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/433/11557/24234–1?inline=1>

Zhadanov Yu. (2010) A. Antiutopii vtoroi poloviny KhKh veka: tvorcheskii? poisk novykh perspektiv zhanra. *Vestnik SevNTU* : sb. nauch. tr. Vyp. 102: «Filologiya». Sevastopol : Izd-vo SevNTU. S. 26–31.

Motsna I. (2009) Chas i prostir v antyutopichnykh romanakh Boryslava Pekycha. *Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i kultur*. Vypusk 10. S. 360–369 URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=kdsm_2009_10_59

Sargent L. (1981). Eutopias and Distopias in Science Fiction: 1950–1975. *America as Utopia*. New York P. 54–70.

Sinook T. (2024) Ukrainiska antiutopia. Zhanr-profilaktika suspilnykh zakzvoryuvan. URL : <https://blog.yakaboo.ua/zhanr-profilaktyka-suspilnykh-zakhvoryuvan/>

Стаття надійшла до редакції 27.03.2024 року